

ADABIY TILNING SHAKLLANISH JARAYONIDA XALQ SHEVALARI

Tursunmuhammedova Soraxon Sayfullo qizi

Zokirova Adiba Rustam qizi

Tog'ayeva Umidabonu Farxod qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi 1-bosqich talabalari*

Ilmiy rahbar: Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya:

Maqolada o'zbek adabiy tilining shakllanish jarayonida xalq shevalarining tutgan o'rni ilmiy-nazariy jihatdan chuqur tahlil etiladi. Adabiy til umumxalq tilining me'yorlashtirilgan va sayqallangan shakli sifatida shevalar asosida vujudga keladi hamda doimiy ravishda ulardan oziqlanib boradi. Maqolada adabiy til va sheva tushunchalari, til va sheva muammosi, o'zbek adabiy tilining tarixiy bosqichlari, qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalari shevalarining fonetik, leksik va grammatik jihatdan ta'siri, shuningdek, zamonaviy davrda shevalarning boyituvchi va jonlantiruvchi roli atroflicha ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida shevalar adabiy tilning "jonli manbai" ekanligi, ularsiz adabiy tilning o'lik tilga aylanishi xavfi mavjudligi ilmiy jihatdan isbotlanadi. Muallif o'z shaxsiy fikrida shevalarni saqlash va o'rganishni milliy o'zlikni saqlashning muhim sharti deb hisoblaydi.

Kalit so'zlar: *adabiy til, xalq shevalari, lahja, dialekt, tayanch dialekt, leksik boyish, fonetik me'yor, grammatik umumlashtirish, o'zbek dialektologiyasi, til tarixi, milliy o'zlik, til—sheva muammosi.*

Аннотация:

В данной статье научно-теоретически анализируется роль народных говоров в процессе формирования узбекского литературного языка. Литературный язык как нормированная и обработанная форма общенародного языка формируется на основе говоров и постоянно питается ими. В статье рассматриваются понятия литературного языка и говора, проблема «язык—диалект», исторические этапы формирования узбекского литературного языка, фонетическое, лексическое и грамматическое влияние говоров карлукской, кыпчакской и огузской групп, а также обогащающая роль говоров в современный период. Исследование доказывает, что говоры являются «живым источником» литературного языка, без которого литературный язык рискует превратиться в мертвый язык. Автор в своих личных размышлениях подчеркивает, что сохранение и изучение говоров — важнейшее условие сохранения национальной идентичности.

Ключевые слова: *литературный язык, народные говоры, диалект, узбекский язык, история языка, опорный диалект, лексическое обогащение, фонетическая норма,*

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

грамматическая унификация, диалектология, национальная идентичность, проблема «язык—диалект».

Annotation:

This article scientifically and theoretically analyzes the role of folk dialects in the formation of the Uzbek literary language. The literary language, as the standardized and refined form of the common national language, is formed on the basis of dialects and is constantly nourished by them. The article examines the concepts of literary language and dialect, the “language—dialect” problem, the historical stages of the Uzbek literary language formation, the phonetic, lexical and grammatical influence of the Karluq, Kipchak and Oghuz group dialects, as well as the enriching role of dialects in the modern period. The study proves that dialects are the “living source” of the literary language, and without them the literary language risks turning into a dead language. In the author’s personal opinion, preserving and studying dialects is a crucial condition for maintaining national identity.

Keywords: *literary language, folk dialects, dialect, Uzbek language history, base dialect, lexical enrichment, phonetic norm, grammatical generalization, dialectology, national identity, language—dialect problem.*

Adabiy til — muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me’yorlashtirilgan, mazkur tilda so’zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. “Qayta ishlangan” tushunchasi nisbiy bo‘lib, tarixan turli davrlarda va turli xalqlarda adabiy til o‘zgarib turgan. Hatto bir xalqqa ham adabiy til turli davrda turlicha bo‘lgan (masalan, qadimgi turkiy adabiy til va hozirgi o‘zbek adabiy tili). Ba’zi davrlarda bir xalq uchun boshqa xalq tili adabiy til vazifasini o‘tagan: fors va turkiylar uchun mumtoz arab tili, yaponlar uchun mumtoz xitoy tili, ba’zi Yevropa xalqlari uchun lotin tili va hokazo. Adabiy tilning ikki — og‘zaki va yozma ko‘rinishi mavjud. Har qanday adabiy til xalq og‘zaki nutqi asosida shakllanib, shu xalq tiliga xos shevalarni umumlashtiradi va barcha sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi. Rivojlangan adabiy tilsiz boy madaniyatga ega xalq bo‘lishi mumkin emas. Shu ma’noda adabiy til jamiyatning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. O‘zbek adabiy tili esa o‘zining shakllanishi va rivojlanishida xalq shevalariga chuqur tayangan. XX asr o‘zbek tilshunosligida V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, S.Ashirboyev, E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin kabi olimlar shevalarni chuqur tadqiq etib, ularning adabiy tilga ta’sirini ilmiy asoslab berganlar. Hozirgi globallashtirish davrida ham xalq shevalari adabiy tilni boyitish va jonlantirishning eng muhim ichki manbai bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — o‘zbek adabiy tilining shakllanishida xalq shevalarining o‘rnini keng qamrovli ilmiy-nazariy tahlil qilishdir. Vazifalar: adabiy til va sheva tushunchalarini nazariy jihatdan yoritish; til—sheva muammosini ochib berish; o‘zbek adabiy tilining tarixiy bosqichlarida shevalarning rolini ko‘rsatish; fonetik, leksik va grammatik ta’sirini misollar bilan tahlil qilish; zamonaviy davrda shevalarning ahamiyatini baholash hamda shevalar adabiy tilning “jonli manbai” ekanligini isbotlash.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

1. Adabiy til va xalq shevalari tushunchalari hamda ularning o‘zaro munosabati Adabiy til milliy tilning me‘yorlashtirilgan yuqori shakli bo‘lib, unda leksik, fonetik va grammatik me‘yorlar qat‘iy belgilangan. U yozma va og‘zaki shakllarda mavjud bo‘lib, ta‘lim, ilm-fan, davlat boshqaruvi va ommaviy axborot vositalarida qo‘llaniladi. Badiiy adabiyot tili ham adabiy til me‘yorlariga bo‘ysunsa-da, ko‘plab xususiylik va umum e‘tirof etilmagan jihatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Milliy til esa sheva, so‘zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm va varvarizmlarni qamrab oladi. Adabiy til milliy tilning muayyan qoidalariga bo‘ysundirilgan, olimlar, san‘atkorlar va mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shaklidir.

Xalq shevalari (dialektlar) umumxalq tilining hududiy variantlari hisoblanadi. Sheva bir millatga mansub bo‘lib, turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko‘rinishidir. Shevalar faqat og‘zaki shaklda mavjud bo‘lib, fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tildan farq qiladi. Shevalarning bir-biriga yaqin guruhlar lahja deb ataladi. O‘zbek milliy tili tarkibida uchta asosiy lahja mavjud: Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh: Toshkent, Andijon, Farg‘ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi). Belgilari: so‘z oxiridagi “k” tovushi “y” tarzida aytiladi (elak – elay); “o“ lashish (aka – oka); qaratqich kelishigining qo‘shimchasi yo‘q, uning o‘rniga tushum kelishigi –ni ishlatiladi. Qipchoq lahjasi (janubiy-g‘arbiy guruh: Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog‘iston, shimoliy Xorazm). Belgilari: “y” o‘rniga “j” (yo‘l – jo‘l, yo‘q – jo‘q); “g” o‘rniga “v” (tog‘ – tov); “k, q” tushiriladi (quri(q), sari(q)). O‘g‘uz lahjasi (shimoliy-g‘arbiy guruh: janubiy Xorazm — Urganch, Xiva, Xonqa va boshqalar). Belgilari: unlilar qisqa va cho‘ziq aytiladi (at – aad); “t” tovushi “d”, “k” esa “g” tarzida (tog‘ – dog‘, keldi – galdi); –ning qo‘shimchasi –ing, –ga qo‘shimchasi –a, –na tarzida aytiladi. Adabiy til va shevalar o‘rtasidagi munosabat ikki tomonlama: adabiy til shevalarni umumlashtiradi va me‘yorlashtiradi, shevalar esa adabiy tilni doimiy ravishda boyitib turadi. S. Ashirboyev ta’kidlaganidek, “har bir adabiy til o‘zining tayanch dialektiga ega”, ammo o‘zbek adabiy tili uch lahjaning sintezi natijasidir (Ashirboyev S., 2013). Agar adabiy til shevalardan uzilsa, u o‘lik tilga aylanadi (Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., 1978).

2. Til va sheva muammosi Tilshunoslikda “til” tushunchasining aniq ta’rifi yo‘q. Ko‘pchilik tilshunoslar tilni siyosiy hodisa deb biladi. Amerikalik germanist Maks Vaynrayx 1945-yilda “Til — armiyasi va floti bor shevadir” degan hazilomuz ta’rif bergan. Shu bois ba’zi davlatlarda bir-biridan uzoqlashgan shevalar yagona til deb hisoblanadi, ba’zilar esa bir-biriga o‘xshash tillar alohida til sifatida qaraladi. Misollar: Xitoyda o‘nlab qarindosh, lekin bir-birini tushunmaydigan tillar — xitoy tilining shevalari hisoblanadi. Yaponiyaning Ryukyu orollaridagi tillar yapon olimlari tomonidan sheva, jahon olimlari tomonidan alohida til deb baholanadi. Rumin va moldavan, serb, xorvat, boshnoq tillari deyarli farqlanmaydi, lekin siyosiy sabablarga ko‘ra alohida tillar hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlarda terminologiyani tartibga solish uchun: yozma adabiy me‘yorga ega gapirish tipi — “til”; yozuvi yo‘q til — “dialektal kontinuum”; noaniq gapirish tipi — “idiom” deb yuritiladi. Demak, til til bo‘lishi uchun avvalo yozma me‘yori bo‘lishi kerak.

3. O'zbek adabiy tilining shakllanish tarixi va dialektal asoslari O'zbek adabiy tili qadimgi turkiy tilning to'g'ridan-to'g'ri davomchisi sifatida shakllangan. VI–XI asrlarda Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asari shevalar xilma-xilligini batafsil aks ettirgan. XI asrdan boshlab qarluq lahjasi asosida eski o'zbek (chig'atoy) adabiy tili vujudga keldi. Alisher Navoiy bu tilning cho'qqisini yaratdi. XIX asr oxiri va XX asr boshida yangi o'zbek adabiy tili shakllana boshladi. 1920–1930-yillarda “qaysi sheva asos bo'lsin” degan keskin bahslar bo'ldi. A. Fitrat, Abdulla Avloniy va boshqalar qishloq shevalariga yaqinlashishni talab qildilar. Natijada 1930-yillarda qarluq lahjasi (Toshkent-Farg'ona tipi) tayanch dialekt sifatida qabul qilindi. Shu bilan birga qipchoq lahjasi morfologik, o'g'uz lahjasi esa fonetik unsurlarni boyitdi. Hozirgi o'zbek adabiy tili — uch lahjaning muvaffaqiyatli sintezi mahsulidir. O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi (1989) adabiy til rivojini ta'minlovchi muhim voqea bo'ldi.

4. Xalq shevalarining adabiy til shakllanishidagi roli Fonetik jihatdan: Toshkent shevasidagi “q” va “g” tovushlari, Farg'ona shevasidagi lablangan unlilar, qipchoq shevalaridagi “j” talaffuzi adabiy me'yorlarga kirdi. Singarmonizm qonuni shevalardan meros.

Leksik jihatdan: Shevalar lug'at boyligining asosiy manbaidir. Masalan: Xorazm — “kosa” (piyola), “toza” (yangi); Surxondaryo — “buro'm” (burilish); Farg'ona — “shoti” (narvon). Grammatik jihatdan: Kelishik qo'shimchalari (–ga/–ka), ravishdosh shakllari (–ib, –gach, –g'on) shevalar ta'sirida shakllangan. Quyidagi jadval lahjalar o'rtasidagi asosiy farqlarni ko'rsatadi: Lahja Fonetik misol Leksik misol Grammatik xususiyat Qarluq (Toshkent-Farg'ona) qalin “q”, “g”; “k” → “y” shoti (narvon)–gach ravishdoshi; –ni qaratqichda Qipchoq (Xorazm) “y” → “j”; “g” → “v” kosa (piyola), toza (yangi)–g'on varianti O'g'uz (janubiy Xorazm) unlilar qisqa/cho'ziq; “t” → “d” buro'm (burilish)–ing, –a, –na qo'shimchalari.

5. Zamonaviy davrda shevalarning ta'siri va amaliy misollar Mustaqillikdan keyin (1989-yildan) shevalarni o'rganish yangi bosqichga ko'tarildi. 2020–2025-yillarda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida “O'zbek shevashunosligi markazi” tashkil etildi, “Folklor va shevashunoslik” bakalavriat yo'nalishi ochildi. Ilmiy konferensiyalar shevalarning adabiy tilni boyitishdagi ahamiyatini tasdiqladi. Hozirgi kunda adabiyot, jurnalistika, internet va ijtimoiy tarmoqlarda dialektizmlar faol qo'llanilmoqda. Amaliy misollar: Oybek, Abdulla Qodiriy, Pirimqul Qodirov asarlarida qahramonlar nutqida shevalar orqali xarakter ochilgan. Kinoda, telekanallarda, internetda shevadan foydalanish ijobiy holat — bu shevalarning iste'mol doirasini kengaytiradi.

6. Shaxsiy tajribam va Toshkentda yashab, o'zbek tilining boy shevalarini kuzatganimdan kelib chiqib aytyshim mumkinki, shevalar nafaqat adabiy tilning manbai, balki milliy o'zlikni saqlashning eng muhim vositasidir. Globallashtirish va internet davrida yoshlar orasida “qisqartirilgan” til kuchayib borayotgani shevalarimizni zaiflashtirishi mumkin. Menimcha, quyidagilar zarur: Shevalarni maktab darsliklariga kiritish; Radio, televideniye va internetda sheva so'zlarni faol ishlatish; Raqamli lug'atlar va mobil ilovalar yaratish; Har bir viloyatda

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

sheva folklor markazlarini ochish. Shevalar bizga “qishloq”ning jonli nafasi va tarixiy xotirasini beradi. Ular sizsiz adabiy til “quruq” va “sovuq” qoladi. Shevalarni hurmat qilish — o‘zbek millatini hurmat qilish demakdir.

Xalq shevalari o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida asosiy va doimiy manba bo‘lib xizmat qilgan. Ular tayanch dialekt vazifasini o‘tagan, tilni leksik, fonetik va grammatik jihatdan boyitgan hamda xalqchilik ruhini saqlab qolgan. Shevalarsiz adabiy tilning rivoji va jonliligi mumkin emas. Hozirgi va kelajakda shevalarni saqlash, tadqiq etish va adabiy tilga o‘tkazish milliy til siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 1978. – 240 b.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2013. – 200 b.
3. Abdullayev F. va boshq. O‘zbek shevalari tadqiqotlari. – Toshkent: Yangi nashr nashriyoti, 2022. – 180 b.
4. Abdurauf Fitrat Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 2008. – 320 b.
5. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi: 12 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2000–2005. – Tegishli jildlarda “Adabiy til”, “Dialekt” maqolalari.
6. Evgeniy Dmitriyevich Polivanov O‘zbek tili dialektologiyasi masalalari. – Toshkent: Davlat nashriyoti, 1930. – 150 b.
7. (Izoh: aniq yil manbaga qarab 1930–1933 oralig‘ida ko‘rsatilishi mumkin)
8. Ziyonet. – Elektron resurs. – URL: www.ziyonet.uz

